

AİHM Kararları Işığında Mahpusların Açlık Grevlerinde Hekim Müdahalesi Sorunu

Murat Akpınar *

Makale Geliş Tarihi:05.12.2022

Makale Kabul Tarihi:29.12.2022

Öz

Açlık grevi ve ölüm orucu gibi faaliyetler, genellikle hükümlü ve tutukluların buldukları yerlere ait koşulların yetersizliğinden şikayetçi olmaları sebebiyle, bu koşulların iyileştirilmesine yönelik, devlete karşı takındıkları ve kendilerini ifade etme açısından başvurdukları bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Eylemciler protesto faaliyetleri sırasında beden ve ruh sağlığı açısından birtakım problemler ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Dolayısıyla ifade ve düşünce özgürlüğü aracı olarak kullanılmak istenen söz konusu eylemler ile devletin yaşam hakkını koruma anlamında pozitif yükümlülüğü arasında bir denge mekanizmasının oluşturulması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Devlet bu tür eylemlere hangi aşamada, ne ölçüde müdahalede bulunabilir? Bu çalışmada, açlık grevi faaliyetleri sırasında yapılması muhtemel zorla besleme girişimi, devletin pozitif yükümlülüğü, ulusal ve uluslararası düzenlemeler ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Açlık grevi, ölüm orucu, pozitif yükümlülük, tıbbi müdahale, zorla besleme

The Problem of Physician Intervention in Hunger Strike of Prisoners in the Light of the ECHR Decisions

Abstract

Activities such as hunger strike and death fast appear as a method that convicts and detainees resort to in terms of expressing themselves against the state in order to improve these conditions, since they often complain about the inadequate conditions in their places of residence. Activists face some problems in terms of physical and mental health during protest activities. Therefore, there is a need to establish a balance mechanism between the said actions, which are intended to be used as a means of freedom of expression and thought, and the positive obligation of the state to protect the right to life. At what stage and to what extent can the state intervene in such actions? In this study, possible force-feeding attempts during the hunger strike activities will be evaluated in the light of the positive obligation of the state, national and international regulations and the decisions of the European Court of Human Rights.

Keywords: Death fast, forced feeding, hunger strike, medical intervention, positive obligation

---

* Bayburt Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü,
muratakpınar@bayburt.edu.tr ORCID:0000-0003-2407-9115

I. GİRİŞ

Açlık grevi geçmişten günümüze kadar kullanılmış ve hala kullanılmaya devam eden bir düşünceyi ifade ve açıklama biçimidir. Bu eylemler genellikle hükümlü veya tutukluların içerisinde buldukları koşulların iyileştirilmesi amacıyla devlete karşı göstermiş oldukları radikal bir tavidir. Bu eylemlerde mahpuslar gıda almayı reddederek kamuoyunda dikkat çekmeye çalışmaktadır. Bu tavır sonucu devletin, eylemcilerin isteklerini yerine getirmesi olası bir sonuçtur. Fakat bazı durumlarda açlık grevinde bulunan mahpusların istekleri yerine getirilmediğinde bu eylemleri ölüm orucuna dönüşerek bedenleri ve yaşamları üzerinde ciddi tehlikeler yaratmaktadır.

Söz konusu mahpuslar, eylemleri nedeniyle devletin yaşam hakkıyla ilgili pozitif yükümlülükleri kapsamında belirli müdahaleler ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu müdahaleler yetkili hekimlerce yerine getirilen tıbbi müdahaleler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada konumuz açısından ehemmiyet arz eden en önemli müdahale zorla beslemedir. Bu yöntemin uygunluğu, özellikle güç kullanımı gerektirdiği için gerek tıp dünyasında gerekse de hukuk açısından çokça tartışılmıştır. Çalışmamızda konumuzla alakalı gerekli tanımlar yapıldıktan sonra ülkemizdeki düzenlemelere değinilecek olup, sonrasında uluslararası alanda konuyla ilgili düzenleme ve mahkeme

kararları değerlendirilecektir. Son olarak devletin pozitif yükümlülüğü kapsamında zorla besleme müdahalesinin hukuka uygunluğu tartışılacaktır.

II. TANIMLAR

A. AÇLIK GREVİ

Açlık grevi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*Kendisine veya başkalarına yapılan bir haksızlığı protesto için bir kimsenin aç durarak gösterdiği tepki*” şeklinde tanımlanmıştır¹. Diğer bir tanımda ise, “*Açlık grevi, belirli bir olayı, tutumu, davranışı protesto etmek, çeşitli istekleri kabul ettirmek ya da savunulan görüşlere salt ilgi çekmek amacıyla uygulanan ve greve katılanların yemek yemeyerek kendilerini aç bırakmaları esasına dayanan bir yöntemdir.*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır². Kasım 1991 tarihli Malta Bildirgesi’ne³ göre ise açlık grevi, kişilerin genellikle serbest bulunmadıkları ceza, gözetim ve tutukevlerinde isteklerini serbestçe yerine getiremedikleri için, bu isteklerin yerine getirilmesini protesto yöntemiyle sağlamaya çalışmalarıdır.

Açlık grevinde bulunanlar, bu yöntemin kamuoyunda büyük ilgi çekmesinden ötürü özellikle bu yola başvurmaktadırlar. Bu yöntemi

¹ <https://sozluk.gov.tr/>, “Açlık Grevi” E.T: 06.05.2021.

² Feyzioğlu, Metin, “Açlık Grevi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 43(1), 1993, s. 157.

³ Bildirinin tam metnine ulaşmak için bkz.: <https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/DTB-Malta%20bildirgesi-2017.pdf>, E.T: 06.05.202).

tercih edenlerin yegâne amacı, istek ve arzularını, nezdinde buldukları kurumun yöneticilerine veya diğer yetkili makamlara radikal bir şekilde iletmektir⁴. Bu eylemlerin diğer bir amacı ise direnişçilerin, kendilerini, isteklerinin haklılığı doğrultusunda kamuoyu vicdanına sunup destekçi kazanmaları ve taleplerinin yetkililer tarafından yerine getirilmesini sağlamaktır⁵. Kısa bir ifadeyle açlık grevi, kişinin belirli bir sosyal veya siyasal hakka kavuşmak ümidi ve amacıyla tuz, su ve şeker dışında hiçbir gıda almayarak kendini aç bırakması ve çoğu zaman sağlık açısından ciddi sonuçları olan ve hatta ölüme kadar giden bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

B. ÖLÜM ORUCU

Açlık grevi eylemine benzetmekle birlikte ölüm orucunda tuz, su ve şeker dahil hiçbir besin maddesi alınmaması durumu söz konusudur. Bu eylem, genellikle açlık grevinde bulunanların isteklerine yanıt verilmemesi ve arzularına ulaşamamaları halinde başvurulmuş bir yoldur. Ölüm orucu, doğuracağı muhtemel sonuçlar itibariyle eylemi yapan kişiler tarafından daha etkili olduğu düşünülen bir protesto biçimidir. Bu oruç ile birlikte hiçbir gıda almayan protestocuların belirli bir süre geçtikten sonra ölüm riskleri ortaya çıkar. Ölüm riski dışında aç kalmanın beraberinde getirdiği en önemli riskler, vücudun aç kalmaya karşı yağları enerji kaynağı olarak kullanması, hızlı kilo kaybı ve

---

⁴ Bahadır, Oktay, Yaşama Hakkı, 1. Baskı, Ankara 2015, s. 90; Demirbaş, Timur, İnfaz Hukuku, 7. Baskı, Ankara 2020, s. 233.

⁵ Özbek, Veli Özer, İnfaz Hukuku, 12. Baskı, Ankara 2020, s. 146.

beyinde kalıcı hasarlardır. Bu nedenle ölüm orucu direnişçiler tarafından son çare ve daha etkili bir eylem biçimi olarak tercih edilmektedir.

C. ZORLA BESLEME

Zorla besleme ile ilgili henüz açık ve net bir tanım yapılmamıştır. Bir tanıma göre zorla besleme “*vücudun, günlük faaliyetlerini devam ettirebilmesi, büyümesi ve varsa yaralarının iyileşebilmesi için ihtiyaç duyduğu kalori, protein, makro ve mikro element ile vitaminin kişinin özgür iradesi dışında vücuduna zorla verilmesidir.*” anlamına gelmektedir⁶. Diğer bir tanımda ise zorla besleme, “*Kişinin, vücudu için gerekli olan besin maddelerini almama şeklindeki özgür iradesinin kötü muamele, tehdit, işkence, zorla ilaç verme, yorma, aldatma, bedensel cebir ve şiddet kullanma ve bazı araçları tatbik etme gibi yöntemlerle ortadan kaldırılarak besleme yapılması zorla besleme kavramını oluşturur.*” şeklinde açıklanmıştır⁷.

Zorla beslemenin tıbbi müdahale teşkil edip etmediği konusunda öğretilerde görüş ayrılıkları mevcuttur. Bir görüşe göre, zorla besleme herkes tarafından yapılabileceği için tıbbi müdahale özelliği taşımaz⁸. Diğer bir görüşe göre ise zorla besleme, tıbbi müdahale

⁶ Taşkın, Ahmet, “Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’da Beslenmenin Reddi”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (62), 2006, s. 233.

⁷ Taşkın s. 233.

⁸ Taşkın, s. 233.

kapsamında değerlendirilmiş olup, direnişinin onamına aykırı hareket ederek onu zorla besleyen hekimin etik ilkelere aykırı davranmış sayılacağı kabul edilmiştir⁹.

III. ULUSAL HUKUKTAKİ DÜZENLEMELER

A. ANAYASA

Açlık grevinde bulunan protestocuların amaçlarına ulaşamadıkları durumda son çare olarak ölüm orucunu tercih etmeleri kuşkusuz bu kişilerin çoğu zaman ölümle burun buruna gelmeleri sonucunu doğurmaktadır. Burada hukuki anlamda ortaya çıkan sorunlardan ilki, kişinin ölme hakkının bulunup bulunmadığıdır. Bu soruya cevap verebilmek için Anayasa'nın ilgili hükümlerini incelemek gerekmektedir.

1982 Anayasası'nın 17. maddesinin 1. fıkrası "*Herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.*" şeklinde bir düzenleme içerir. Temel hak ve hürriyetlerin niteliği başlıklı 12. madde hükmüne göre ise, herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir. Dolayısıyla 17. maddede yer alan haklar vazgeçilemez niteliktedir. Anayasa'nın 14. maddesinin 2. fıkrasında belirtildiği gibi, Anayasa'da tanınan temel hak ve hürriyetler hiçbir şekilde bu hakların yok edilmesine sebep olacak şekilde kötüye kullanılamaz. Buradan

---

⁹ Cengiz, Serkan, "Mahpusların Açlık Grevi ve Zorla Besleme Parodoksu Işığında Hekim Sorumluluğu", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (88), 2010, s. 431.

çıkarcacağımız sonuç, temel hak ve hürriyetlerden vazgeçilmesi sonucunu doğuracak her türlü işlem ve eylemin hukuka aykırı olduğudur¹⁰. Açlık grevinde bulunan bir kişinin gıda almaması eylemi, sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmakta ve bu durum açık bir şekilde Anayasa'nın 17. maddesini ihlal niteliğindedir. Böyle bir duruma kendisini sokan protestocu, maddi varlığını koruma hakkından vazgeçmiş ve bu suretle Anayasa'nın 12. maddesine de aykırı hareket etmiş olmaktadır. Protestocunun eylemi, ilk etapta Anayasa'nın 26/1 maddesine uygun olduğu izlenimi verse de yine burada düşüncüyü açıklama özgürlüğü 14. maddenin 2. fıkrasına göre kötüye kullanılmış sayılacaktır. Şayet kişi, düşüncesini başka yollarla açıklarken ölüm neticesinin ortaya çıkması, düşüncenin açıklanması hakkının kötüye kullanılması halini teşkil edecektir. Yine belirtmek gerekir ki, kişinin bilerek ve isteyerek ölümü amaçlaması ile istenen sonucun ölüm olmamasına rağmen ölümün gerçekleşebileceğini öngörmek arasında fark vardır¹¹.

Açıklanan nedenlerle protestocunun gerçekleştirdiği açlık grevi, belirli bir aşamadan sonra Anayasa'dan kaynaklı haklardan olan maddi varlığını koruma ve düşüncüyü açıklama özgürlüğünü (Anayasa madde 26/1) kötüye kullanma olarak kabul edilebilir.

---

¹⁰ Fezyioğlu, s. 163.

¹¹ Doğan, Recep, "Ceza ve İnfaz Kurumlarında Açlık Grevine Müdahale, Hukuka Uygunluk Nedenleri ve AİHM yaklaşımı", Ankara Barosu Dergisi, 79(2), 2021, s. 206.

B. KANUN

Açlık grevinde bulunan hükümlülere karşı nasıl bir yol izleneceği hususu doğrudan 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un (CGTİHK) 82. maddesinde düzenlenmiştir¹². İlgili hükme göre hükümlüler, hangi sebeple olursa olsun kendilerine verilen yiyecek ve içecekleri reddetmeleri durumunda ceza infaz kurumu hekimince, bu hareketlerinin olası sonuçları hakkında bilgilendirilirler. Gıda almamak için direnen hükümlüler, ceza infaz kurumunun sosyal hizmet birimi tarafından aksi yönde ikna

---

¹² Söz konusu 82. madde metni şu şekildedir; (1)Hükümlüler, hangi nedenle olursa olsun, kendilerine verilen yiyecek ve içecekleri sürekli olarak reddettikleri takdirde; bu hareketlerinin kötü sonuçları ile bırakacağı bedensel ve ruhsal hasarlar konusunda ceza infaz kurumu hekimince bilgilendirilirler. Psikososyal hizmet birimince de bu hareketlerinden vazgeçmeleri yolunda çalışmalar yapılır ve sonuç alınamaması hâlinde, beslenmelerine kurum hekimince belirlenen rejime göre uygun ortamda başlanır.

(2)Beslenmeyi reddederek açlık grevi veya ölüm orucunda bulunan hükümlülerden, birinci fıkra gereğince alınan tedbirlere ve yapılan çalışmalara rağmen hayatı tehlikeye girdiği veya bilincinin bozulduğu hekim tarafından belirlenenler hakkında, isteklerine bakılmaksızın kurumda, olanak bulunmadığı takdirde derhâl hastaneye kaldırılmak suretiyle muayene ve teşhise yönelik tıbbî araştırma, tedavi ve beslenme gibi tedbirler, sağlık ve hayatları için tehlike oluşturmamak şartıyla uygulanır.

(3)Yukarıda belirtilen hâller dışında, bir sağlık sorunu olup da muayene ve tedaviyi reddeden hükümlülerin sağlık veya hayatlarının ciddi tehlike içinde olması veya ceza infaz kurumunda bulunanların sağlık veya hayatları için tehlike oluşturan bir durumun varlığı hâlinde de ikinci fıkra hükümleri uygulanır.

(4)Bu maddede öngörülen tedbirler, kurum hekiminin tavsiye ve yönetimi altında uygulanır. Ancak, kurum hekiminin zamanında müdahale edememesi veya gecikmesi hükümlü için hayatı tehlike doğurabilecek ise, bu tedbirlere ikinci fıkrada belirtilen şartlar aranmaksızın başvurulur.

(5)Bu madde uyarınca hükümlülerin sağlıklarının korunması ve tedavilerine yönelik zorlayıcı tedbirler, onur kırıcı nitelikte olmamak şartıyla uygulanır.

edilmeye çalışılır. Bütün bu çalışmaların sonuç vermemesi halinde, infaz kurumu hekimi tarafından belirlenen yöntem ve rejime göre beslenme başlar. Ayrıca beslenmeyi reddeden hükümlüler arasında yaşamı tehlikeye giren ve/veya bilinci bozulanlar hakkında rıza ve onaylarına dikkat edilmeksizin muayene, teşhis ve beslenmeye yönelik tedbirler mümkünse kurumda, mümkün değilse kaldırılacakları sağlık kuruluşunda gerçekleştirilir. Bu müdahaleler Anayasa'nın 17/3 hükmü gereğince işkence, eziyet ve insan haysiyetiyle bağdaşmayan nitelikte olmamalıdır¹³. Tüm bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde, tutuklu veya hükümlünün bulunduğu ceza veya tutukevi idaresinin söz konusu kişilerin hayatlarını korumakla yükümlü olduğu sabittir¹⁴.

Yine aynı kanunun “*Disiplin Ceza ve Tedbirleri*” başlıklı 8. bölümünde yer alan 40. ve 44. maddelerinde de açlık grevi yapmak, hükümlü veya tutukluların beslenmelerini engellemek, belirli disiplin cezaları ile yaptırım altına alınmıştır.

5237 sayılı TCK'nın 298/2 hükmü uyarınca da gerek hükümlülerin gerekse de tutukluların beslenmesini engelleyenler

¹³ Cankurt, Ezgi, Tıbbi Müdahale ve İnsan Üzerinde Deney Bağlamında İlgilinin Rızası, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 306.

¹⁴ İnci, Zekiye Özen, Bir Koruma Tedbiri Olarak Türk Ceza Muhakemesi Hukukunda Tutuklama, 4. Baskı, Ankara 2017, s. 198; Kılınç, Bilal, Mukayeseli Hukukta Ötanaziye İlişkin Yaklaşımlar ve Hukukumuzda Ötanazinin Yeri Sorunu, 1. Baskı, Ankara 2019, s. 172.

hakkında iki yıldan dört yıla kadar hapis cezası öngörülmüştür¹⁵. Ayrıca maddenin devamına göre, hükümlü veya tutukluların açlık grevi veya ölüm orucuna teşvik veya ikna edilmeleri de bu kapsamda sayılmıştır.

Konuyla alakalı diğer bir düzenleme ise özellikle tıp biliminin uygulanması için aranan temel koşulları içeren 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun'un 70. maddesidir¹⁶. Bu hükme göre hekimler, her türlü tıbbi müdahalede bulunabilmek için hastalarının onaylarını almak durumundadırlar. Ancak hastanın, kendini ifade edemeyecek derecede şuurunun kapalı olması durumunda onaylarının alınmaksızın müdahalede bulunulabileceği düzenlenmiştir. Söz konusu düzenlemeye göre açlık grevinde bulunan hükümlülerin kendini ifade edemeyecek ölçüde bilinçlerinin kapalı olması durumunda tıbbi müdahalenin mümkün olabileceği ortaya çıkmaktadır.

C. YÖNETMELİK

1 Ağustos 1998 tarihinde 23420 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Hasta Hakları Yönetmeliği¹⁷ de 1219 sayılı kanunla eşdeğer bir düzenleme getirmiştir. Yönetmeliğin 24. maddesinde tıbbi

---

¹⁵ TCK 298/2: "Hükümlü ve tutukluların beslenmesini engelleyenler hakkında iki yıldan dört yıla kadar hapis cezası verilir. Hükümlü ve tutukluların açlık grevine veya ölüm orucuna teşvik veya ikna edilmeleri ya da bu yolda kendilerine talimat verilmesi de beslenmenin engellenmesi sayılır."

¹⁶ Kanun metni için bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1219.pdf>, E.T: 18.10.2022.

¹⁷Söz konusu yönetmelik metni için bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=4847&mevzuatTur=KurumVeKuruluyonetmeligi&mevzuatTertip=5>, E.T: 10.05.2021.

müdahalelerde mutlaka hastanın rızasının gerektiği vurgulanmış, 25. maddede ise “*Kanunen zorunlu olan haller dışında...*” denilerek bu mutlaklık bir istisnayla yumuşatılmıştır. Aynı zamanda 24. maddenin 7. fıkrasının ilk cümlesi de “*Hastanın rızasının alınamadığı hayati tehlikesinin bulunduğu ve bilincinin kapalı olduğu acil durumlar ile hastanın bir organının kaybına veya fonksiyonunu ifa edemez hale gelmesine yol açacak durumun varlığı halinde, hastaya tıbbi müdahalede bulunmak rızaya bağlı değildir.*” şeklinde bir düzenleme içerir. Yine bu düzenlemeyle birlikte, müdahalelerde hastanın mutlaka rızasının alınması kuralına bir istisna getirilmiştir.

IV. DURUMUN ULUSLARARASI HUKUK BAKIMINDAN İNCELENMESİ

A. ULUSLARARASI HUKUKTA KONUYA İLİŞKİN DÜZENLEMELER

Yaşama hakkıyla ilgili en temel düzenleme Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin (AİHS) 2. maddesinde yer almaktadır. Sözleşme’nin 2. maddesinin 1. fıkrası şu şekildedir; “*Herkesin yaşam hakkı yasanın koruması altındadır. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın yerine getirilmesi dışında hiç kimse kasten öldürülemez.*” Görüldüğü üzere Sözleşmenin ilk hali, yaşama hakkını koruma altına almakla birlikte mahkeme tarafından verilen ölüm cezalarının infazına imkân tanıyordu. Bu durum yaşama hakkına bazı durumlarda devlet tarafından son verilmesini mümkün kılmaktaydı. Bu nedenle 1983

tarihinde imzaya açılan 6 nolu Protokol ile yaşam hakkının sadece savaş durumlarında ihlal edilebileceği hususu sabit olmuştur. Ölüm cezasının demokratik ve çağdaş hukuk toplum yapısıyla uyumsuz olması nedeniyle Avrupa Konseyi, 13 nolu Ek Protokol'ü 1 Temmuz 2003 tarihinde yürürlüğe koymuştur¹⁸. Türkiye ise bu Protokolü 5409 sayılı kanun ile kabul etmiş ve söz konusu yasa 12.10.2005 gün ve 25964 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu son düzenlemeyle birlikte ölüm cezası istisnasız olarak mutlak bir şekilde yasaklanmıştır.

Yine Sözleşme'nin 10. maddesinde herkesin ifade özgürlüğüne sahip olduğu düzenlenmiştir. Bu özgürlük sadece ifade edilen görüş veya düşüncenin değil, aynı zamanda bu görüşün ifade biçiminin de korunmasını kapsamaktadır. AIHM'nin de bu yönde kararları mevcuttur. Bu doğrultuda *Oberschlick/Avusturya*¹⁹ kararında Mahkeme, kişinin sahip olduğu görüşün ifade edilmesinin yanı sıra, ifadenin şekli açısından da bir korumanın mevcut olması kanaatinde. Açlık grevinin de bir ifade şekli olduğu düşünülürse, Sözleşme ve AIHM kararlarında buna yönelik de bir koruma olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, açlık grevinde bulunanlara karşı yapılan müdahalelerin işkence, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele

---

¹⁸ Cengiz, Serkan, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Yaşam Hakkı", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (93), 2011, s. 385.

¹⁹ 23.05.1991 tarihli 11662/85 başvuru numaralı AIHM Kararı (Karar metni için bkz.: <http://hudoc.echr.coe.int/tur/?i=001-57716>, E.T: 12.05.2021.

oluşturma riskini göze alacak olursak, Sözleşmenin 3. maddesinin, bu tür müdahalelere de mutlak bir yasak getirdiğini söyleyebiliriz.

Konumuzla alakalı en önemli uluslararası düzenlemelerden biri “Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi”dir. Söz konusu Sözleşme, 9 Aralık 2003 gün ve 25311 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren 5013 sayılı Kanun ile ulusal hukukumuzda dahil edilmiştir²⁰. İlgili Sözleşme’nin 5. maddesi şu şekildedir: *“Sağlık alanında herhangi bir girişim, ilgili kişinin bu girişime özgürce ve bilgilendirilmiş bir şekilde rıza (onam) vermesinden sonra yapılabilir. Bu kişiye, önceden, girişimin amacı ve niteliği ile sonuçları ve tehlikeleri hakkında uygun bilgiler verilecektir. İlgili kişi, verdiği onamı her zaman, serbestçe geri çekebilir.”* Yine konumuzla alakalı olduğunu düşündüğümüz 9. maddeye göre ise: *“Girişim sırasında isteğini açıklayabilecek bir durumda bulunmayan bir hastanın, tıbbi girişim ile ilgili olarak önceden açıklamış olduğu istekler göz önüne alınacaktır.”* Zorla beslemenin de tıbbi müdahale niteliğinde olmasından ötürü, bu müdahaleler yalnızca bilgilendirilmiş onamın mevcut olduğu durumlarda hekimlerce yapılabilecektir. Açlık grevcisinden, içerisinde bulunduğu kötü durum neticesinde onam alınamıyorsa, müdahale ile ilgili daha önce açıklamış olduğu isteklerine uygun hareket edilecektir. Anayasa’nın 90. maddesi uyarınca iç hukukumuzda dahil edilen Biyotıp Sözleşmesi’nin hükümleri,

²⁰ RG, 20.04.2004, 25439.

yürürlükte bulunan yasal düzenlemelerle çeliştiği durumlarda işbu Sözleşme hükümlerine üstünlük tanınacaktır.

Bilgilendirilmiş onam konusunda bir diğer önemli düzenleme ise İstanbul Protokolü olarak bilinen ve Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu tarafından kabul edilmiş olan “İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı, Aşağılayıcı Muamele veya Cezaların Etkili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesi için El Kılavuzu” dur²¹. Yine bu Protokole göre hekimlerin, tıbbi müdahaleyi gerçekleştirmeden önce aklı başında, reşit hastanın isteklerine göre hareket etmeleri gerekliliği vurgulanmıştır. Bu Protokolde konumuz açısından çifte yükümlülük doğduğu durumlarda nasıl bir tavır takınmaları gerektiği hususu şu şekilde düzenlenmiştir: *“Etik ile hukukun çeliştiği durumlarda ikilemler ortaya çıkar. Sağlık çalışanlarının, etik yükümlülükleri nedeniyle belli bir yasaya, örneğin hasta hakkında gizli tıbbi bilgilerin açıklanması gibi bir yasal yükümlülüğe uymamalarını gerektiren durumlar olabilir. Ulusal ve uluslararası etik ilkeler açıklamalarında, hukuk da dahil olmak üzere diğer zorunluluklar nedeniyle sağlık çalışanlarının tıbbi etiğe ve vicdanlarına aykırı davranmaya zorlanamayacakları konusunda yaygın bir uzlaşma mevcuttur. Sağlık çalışanları bu tür durumlarda, temel etik kuralları tehlikeye atmaktan*

---

²¹ Tam metin için bkz.: <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/istanbul-protokolu.pdf>, E.T: 27.12.2021.

Ayrıca orijinal metin için

bkz.:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/training8rev1en.pdf>, E.T: 27.12.2022.

ya da hastaları ciddi tehlikeye maruz bırakmaktansa, hukuka ya da yasal düzenlemelere uymayı reddetmelidirler.”

Konuyla alakalı diğer bir uluslararası belge olan Tokyo Bildirgesi²², Dünya Tabipler Birliği (DTB) tarafından 1975 yılında yapılan 29. Genel Kurul’da kabul edilmiştir. Bildirinin özelliği, gözaltında veya mahkûmiyette işkence ve diğer zalimane, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezalar konusunda hekimlere kılavuz niteliğinde olmasıdır. Bildirinin son olarak 2016 tarihinde güncellenmiş 8. maddesi şu şekildedir: *“Bir mahkum gıda almayı reddettiğinde ve hekim tarafından böyle bir kararı sonuçlarını bilerek kendi başına ve kendi tercihiyle alabilecek yeterlikte görüldüğü durumda, DTB’nin Açlık Grevleriyle ilgili Malta Bildirgesi’nde belirtildiği gibi ilgili kişinin yapay beslenmesi yoluna gidilmeyecektir. Mahkumun böyle bir kararı verme yeterliğine sahip olduğu en az bir bağımsız hekim tarafından daha teyit edilmelidir. Gıda almayı reddetmenin sonuçları hekim tarafından mahkuma anlatılacaktır.”* Buna göre eğer mahkûm gıda almayı, sonuçlarını öngörebilecek derecede sağlıklı bir şekilde karar vererek reddeder ise, hekim kişiyi zorla beslemeyecektir. Mahkûmun vermiş olduğu kararın sağlıklı bir şekilde verildiği ayrıca bağımsız bir hekim tarafından da teyit edilmesi gerekmektedir.

---

²² Bildirinin tam metnine ulaşmak için

bkz.:

https://www.ttb.org.tr/images/stories/haberler/file/DTB_Tokyo_Bildirgesi_2016.pdf, E.T: 09.05.2021.

Yine bu doğrultuda Malta Bildirgesi²³ 1991 tarihinde Malta’da gerçekleştirilen 43. DTB Genel Kurulu’nda kabul edilmiş, son olarak 2017’de Chicago, ABD’de yapılan 68. DTB Genel Kurulu’nda gözden geçirilmiştir. Bildirinin 4. maddesinin son kısmında yer alan ifadeye göre, tedaviyi reddeden açlık grevcisine zorla tıbbi müdahale uygulanmamalıdır. Bunun yanı sıra grevcinin açık veya zorunlu olarak örtülü onayı dahilinde zorla beslemenin mümkün olabileceği belirtilmiştir.

B. KONUYA İLİŞKİN AİHM KARARLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Hükümlülerin açlık grevleri sırasında karşı karşıya kaldıkları müdahalelerin ortak özelliği, çoğu zaman AİHS’de düzenlenmiş hakların ihlaline yol açacak derece olmalarıdır. Protestoda bulunan hükümlülerin gıda almaması sonucu sağlık açısından kötü sonuçların doğabileceği ihtimali üzerine zorla besleme gündeme gelebilmektedir. Bu nedenle AİHM kararlarında da bu husus sıkça gündeme gelmiş ve Mahkeme bu konuda belirli bir yönde tavır sergilemiştir.

Zorla beslemeye yönelik Nevmerzhitsky/Ukrayna²⁴ kararında Mahkeme, başvuranın zorla beslenmesine yönelik fiillerin

---

²³ Bildirinin tam metnine ulaşmak için bkz.: [https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/DTB- Malta%20bildirgesi-2017.pdf](https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/DTB-Malta%20bildirgesi-2017.pdf), E.T: 09.05.2021.

²⁴ 05.04.2005 tarihli 54825/00 başvuru numaralı AİHM Kararı (Karar metni için bkz.: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-68715>, E.T: 12.05.2021.

Sözleşme'nin 3. maddesi uyarınca işkence teşkil ettiğini saptamıştır. Ukrayna devleti yetkilileri, başvurayı zorla beslerken tıbbi zorunluluk ortaya çıkmadan önce bu yola başvurmuşlardır. Bu nedenle zorla beslemenin keyfilik özelliği ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda başvuranın yüksek yararı da zorla besleme sırasında gözetilmemiştir. Son olarak zorla besleme müdahalesinde bulunan yetkililerin başvurana kelepçe taktıktan sonra ağzını zorla açacak düzenek kullanmaları ve plastik bir boruyu kuvvet kullanarak, başvuranın direnmesine rağmen yemek borusuna sokmaları işkence olarak kabul edilmiştir²⁵. Bunun yanı sıra başvuranın tutukluluk boyunca sağlığını koruyucu tedbirlerin alınmaması da Mahkeme tarafından Sözleşme'nin 3. maddesinin ihlali niteliğinde değerlendirilmiş olup, bu durum aşağılayıcı muamele olarak sayılmıştır. Mahkeme bu kararıyla birlikte açlık grevinde bulunan hükümlülerin zorla beslenebilmesi için bazı şartlar ortaya koymuştur. Bu şartlardan birincisi, zorla besleme yapılabilmesi için tıbbi bir zorunluluğun ortaya çıkmış olması ve bu zorunluluğun hekimlerce düzenlenen raporlarla ortaya konmuş olmasıdır. Bu bağlamda zorla besleme teşkil eden müdahaleler, zorunluluk ortaya çıkmadıkça yapılmayacaktır. Diğer bir şart ise, zorla beslemeye yönelik kararın her aşamada yasal makamlar tarafından denetlenebilir nitelikte olması zorunluluğudur. Bu aşamada hükümlünün zorla beslenmesine karar verildikten sonra bu karar yasal makamlar tarafından her an denetlenebilmelidir. Ayrıca zorla besleme kararı alınırken bu karara

---

²⁵ Nevmerzhitsky/Ukrayna, 2005, § 98.

karşı itiraz edebilme hakkı (usulü garantiler) hükümlüye sağlanmış olmalıdır. Son olarak müdahale gerçekleştirilirken gerek yöntem gerek kullanılan araç açısından insan onuruna aykırı hareketler sergilemekten uzak durulması gerekir²⁶. Sonuç olarak AIHM bu kararıyla ifade özgürlüğü ve yaşam hakkı arasında bir denge oturtmaya çalışmış, zorunluluk durumlarında müdahalenin mümkün olabileceğini, fakat bu müdahalenin mevcut bulunması gereken şartlara ve mutlaka insan onuruna uygun icra edilmesi gerektiğini belirtmiştir²⁷.

Diğer bir kararda ise başvuran, Sözleşme'nin 3. maddesine dayanarak, tutukluluğu süresince gerçekleştirmiş olduğu 115 günlük açlık grevine yetkili makamlar tarafından herhangi bir müdahalede bulunulmaması ile ilgili Mahkeme'ye başvurmuştur²⁸. Söz konusu kararda Mahkeme, başvuranın sağlığında, açlık grevi sonucu maruz kaldığı açık bir tehlikenin mevcut bulunmadığı, dolayısıyla açlık grevlerine müdahale şartlarından biri olan tıbbi zorunluluk halinin mevcut bulunmadığı yönünde karar vermiş ve Sözleşmenin 35. maddesi uyarınca şikayetin kabul edilemez olduğuna hükmetmiştir. Bu kararıyla Mahkeme bir kez daha, açlık grevlerinde zorla beslemenin

---

²⁶ Nevmerzhitsky/Ukrayna, 2005, § 94.

²⁷ Atalay, Ayşe Özge, “İnfaz Kurumlarındaki Açlık Grevlerine Devlet Müdahalesi Sorunu”, Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 8(109), 2013, s. 75.

²⁸ 20.06.2006 tarihli 30323/02 başvuru numaralı “Pandjikidze ve Diğerleri/Gürcistan” Kararı (Kararın özeti için bkz.: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hunger_strikes_detention_TUR.pdf, E.T: 12.05.2021.

maddesi uyarınca şikâyetin kabul edilemez olduğu Mahkeme tarafından sabit kılınmıştır. Bu kararında Mahkeme, açlık grevinde bulunan hükümlü veya tutukluların rızaları doğrultusunda (ifade özgürlüğünün kullanılabilmesi için) hareket edilmesi gerekliliğine değinmiş ve sadece sağlık açısından zorunlu hallerde tıbbi müdahale ve zorla beslemenin mümkün olabileceğini belirterek bu ikisi arasında bir denge kurmuştur.

AIHM'in diğer bir kararında³¹ ise Mahkeme, tıbbın yerleşik ilkelerinden yola çıkarak bir müdahale zorunluluğunun bulunduğu durumlarda bu müdahalenin insanlık dışı veya aşağılayıcı olarak nitelendirilmesinin mümkün olmayacağı görüşündedir. Bu durum zorunlu besleme için de geçerlidir. Burada dikkatle uygulanması gereken temel şartlar, tıbbi gereklilik ve usulü güvencelerdir. Yöntem olarak zorla beslemeye başvurulduğu durumlarda ise mutlaka Mahkeme tarafından öngörülen Sözleşmenin 3. maddesi uyarınca asgari ağırlık düzeyi eşliğini aşmamış olmak gerekir³². Mahkeme bu kararında, gerek tıbbi zorunluluğun yetkililerce şüpheye yer bırakmayacak derecede ortaya konulmaması, gerek başvurucunun onayı dışında (itirazlarına rağmen) zorla beslenmesi ve yöntemin acı ve

---

³¹ 19.06.2007 Tarihli 12066/02 Başvuru Numaralı "Ciorap/Moldova" Kararı (Karar metni için bkz.:<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81136>, E.T. 14.05.2021.

³² Ciorap/Moldova, 2007, § 77.

ıstırap verecek şekilde yerine getirilmesi nedeniyle bu müdahaleyi 3. maddenin ihlali olarak kabul etmiştir³³.

Tüm bu kararlar doğrultusunda Mahkeme'nin genel içtihadı, açlık grevinde bulunan bir hükümlünün yalnızca tıbbi bir zorunluluğun ortaya çıkması durumlarında belirli şartlar altında zorla beslenmesinin mümkün olabileceği yönündedir. Bunun dışında, tıbbi bir zorunluluk olmasına rağmen açlık grevinde bulunan mahkûm veya tutuklu zorla besleme müdahalesine direnecek olursa, bu müdahalelere derhal son verilmesi gerekmektedir. Açlık grevinde bulunan kişinin sağlığının hekimlerce yapılacak tetkiklerden sonra ciddi derecede bozulmuş olması ve telafisi mümkün olmayan durumların raporlarla ortaya konulduğu durumlarda kişi buna rağmen zorla besleme ve tedaviye rıza göstermese dahi müdahalede bulunulabilir. Ancak müdahalenin içeriği işkence sayılmamalı, insanlık dışı ve aşağılayıcı nitelikte olmamalıdır³⁴. Bunun yanı sıra müdahalelerin sırf protesto eylemlerinin sona ermesi için yapılamayacağı da belirtilmiştir.

C. ZORLA BESLEMENİN AİHS 3. MADDESİ UYARINCA İŞKENCE TEŞKİL EDİP ETMEDİĞİ SORUNU

Zorla besleme fiilinin hangi hallerde Sözleşmenin 3. maddesi kapsamında işkence olarak değerlendirilebileceğini AİHM'nin yerleşik

³³ Ciorap/Moldova, 2007, § 83.

³⁴ Akkaya, Hikmet Murat, Vücut Bütünlüğüne Yönelik Rıza Aranmadan Gerçekleştirilen Müdahaleler, Ankara 2019, s. 89.

içtihatlarından ortaya çıkarmak mümkündür. Mahkeme açık bir şekilde işkence tanımı yapmamakla birlikte, Birleşmiş Milletler İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele ve Cezaya Karşı Sözleşmesi'nin (İşkenceye Karşı Sözleşme) 1. maddesinde³⁵ yer alan işkence tanımına uygun hareket ederek, tanımdaki unsurları benimsemiştir. Buna göre üç ana unsurdan bahsetmek mümkündür. Öncelikle bilgi veya itiraf elde etme amacı mevcut bulunmalıdır. Aynı zamanda fiilin, şiddetli bir şekilde ruhsal acı veya eziyet vermesi gerekir. Son olarak bu fiilin kasıtlı ve bilinçli olarak uygulanması şarttır³⁶. Fakat bu unsurların hepsinin bir arada bulunmasına gerek yoktur. Şayet Mahkeme, yukarıda değindiğimiz *Nevmerzhitsky/Ukrayna* kararında kişinin kelepçelenerek, ağız açıcı düzeneğe vasıtasıyla yemek borusuna plastik boru sokulmak suretiyle zor kullanılarak rızası hilafına zorla beslenmesinin işkence sayılabileceğine hükmetmiştir³⁷. Her ne kadar zorla besleme fiillerinde bilgi veya itiraf elde etme amacı olmasa da bu fiiller, özellikle orantısız

---

³⁵ Birleşmiş Milletler İşkenceye Karşı Sözleşme 1. Maddeye Göre İşkence, “*bir şahsa veya bir üçüncü şahsa, bu şahsın veya üçüncü şahsın işlediği veya işlediğinden şüphe edilen bir fiil sebebiyle, cezalandırmak amacıyla bilgi veya itiraf elde etmek için veya ayırım gözetken herhangi bir sebep dolayısıyla bir kamu görevlisinin veya bu sıfatla hareket eden bir başka şahsın teşviki veya rızası veya muvafakatıyla uygulanan fiziki veya manevi ağır acı veya ızdırap veren bir fiil...*” olarak tanımlanmıştır.

³⁶ Çor, Yaşar, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Sözleşme Kapsamında İşkence Görmeme Hakkına Bakış Açısı”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (75), 2008, s. 76.

³⁷ Nevmerzhitsky/Ukrayna, 2005, § 97; Aynı yönde bkz. İnce, Kadir, “İşkence Suçunun TCK, AİHS ve AİHM Kararları Işığında Ele Alınması”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Durmuş TEZCAN'a Armağan, (21), 2019, s. 3411.

güç kullanmanın mevcut bulunduğu hallerde Mahkemeye göre Sözleşmenin 3. maddesi uyarınca işkence olarak sayılabilmektedir³⁸.

Bu müdahaleler aynı zamanda Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi tarafından İşkenceye Karşı Sözleşmesi'nin 1. maddesi uyarınca işkence sayılmaktadır³⁹. Komite, zorla besleme sırasında sağlık hakkı ve kişilerin özerkliği yönünden ihlallerin gerçekleşebileceğini kabul etmekle birlikte, hükümlü veya tutuklunun rızası hilafına yapılan zorla beslemelerde ortaya çıkan orantısız güç kullanımı sebebiyle bu müdahaleleri de işkence olarak kabul etmiştir⁴⁰.

D. TÜRK-ALMAN KARŞILAŞTIRMALI HUKUKUNDA CEZAEVİ HEKİMLERİNİN UYGULAMALARI

Çalışmamızın “Ulusal Hukuktaki Düzenlemeler” başlıklı 2. bölümünde Türk Hukuku açısından ne gibi düzenlemelerin mevcut bulunduğu ile ilgili bilgileri aktarmıştık. Türk Hukuku'nda açlık grevi yoluyla taleplerine ulaşmak isteyen hükümlü veya tutukluya karşı hangi hallerde zorla besleme müdahalesinde bulunulabileceği hususu CGTİHK madde 82'de düzenlenmiştir. Kanun koyucu bu düzenlemeyi yaparken öncelikle açlık grevinde bulunan protestocunun Anayasa'dan

³⁸ 04.12.1995 tarihli 18896/91 başvuru numaralı “Ribitsch/Avusturya” Kararı, § 38; 09.06.1998 tarihli 22496/93 başvuru numaralı “Tekin/Türkiye” Kararı, § 53.

³⁹ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin Guantanamo Bay İle İlgili Raporu, s. 24-25 (Raporun İngilizce metni için bkz.: <https://undocs.org/E/CN.4/2006/120>, E.T: 14.05.2021).

⁴⁰ Çelik, Can, “İnsan Hakları Boyutuyla Zorla Besleme”, Fasikül Hukuk Dergisi, 6(53), 2014, s. 42.

kaynaklı ifade özgürlüğü, kendi kaderini belirleme ve maddi ve manevi varlığını geliştirme haklarını kullanabilmesinin yanı sıra çok daha üstün bir hak olan yaşama hakkının da korunması için çabalamış ve denge mekanizması kurmuştur⁴¹. Bu bağlamda CGTİHK'nın 82. maddesinde yer alan düzenlemenin AIHM içtihatları ile uyumlu ve paralel olduğu söylenebilir.

Alman Hukuku'nda ise hükümlü veya tutukluya zorla besleme ve diğer tıbbi müdahalelerin yapılması Alman İnfaz Kanunu'nun 101. maddesinin 1. fıkrasında düzenlenmiştir. Söz konusu hükme göre tıbbi muayene ve tedavinin yanı sıra zorla besleme, sadece mahpusun veya başkasının sağlığında hayati bir tehlike (tıbbi zorunluluk) söz konusu olduğu durumlarda yapılması mümkündür. Bu müdahaleler söz konusu mahpuslar için makul olmalı, yaşam ve sağlıkları için önemli bir tehlike yaratmamalıdır. Ayrıca hekimlerin, mahpusun hür iradesiyle müdahaleyi reddettiği durumlarda müdahalede bulunma yükümlülükleri ortadan kalkmaktadır. Son olarak aynı maddenin 3. fıkrasına göre, bu tarz müdahalelerin, acil müdahale gerektiren haller dışında, mutlaka hekim kontrolünde yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Söz konusu düzenlemeye göre açlık grevinde bulunan bir hükümlünün zorla beslenmesi belirli şartlara tabi tutulmuştur. Bunlardan ilki hayati tehlike şartıdır. Hükümlünün açlık grevi sonucu öncelikle hayati bir tehlike içerisinde bulunması gerekir. Diğer bir şart

---

⁴¹ Hancı, İsmail Hamit/Ünver, Yener, IV. Uluslararası Sağlık Hukuku Kongresi, 1. Baskı, Ankara 2018, s. 183-187.

ise, açlık grevcisine karşı yapılacak olan müdahalenin mutlaka makul bir müdahale olması gerekliliğidir. Son olarak müdahaleler emniyetli bir şekilde, mahpusun en az zarar ve en çok fayda görebileceği şekilde icra edilmelidir. Tüm bu şartlar somut müdahalede kümülatif olarak mevcut bulunması gerekmektedir⁴². Sonuç olarak Alman Hukuku'na göre hekimin gerçekleştirdiği zorla besleme, ancak açlık grevcisinin direncini kırma amacıyla aşırı güç kullanıldığı durumlarda insan onurunu zedeler hale gelmektedir⁴³.

Alman-Türk infaz kanunlarının ilgili hükümleri birlikte değerlendirildiğinde, genel olarak benzer düzenlemelerin mevcut bulunduğunu söylemek mümkündür. Her iki düzenlemede de açlık grevcisinin hayati tehlikesi olduğu andan itibaren müdahalenin yapılabileceği öngörülmüştür. Bu müdahalenin makul, grevcilerin sağlık ve hayatları için tehlike oluşturmaması gerekmektedir. Yine her iki hukuk sisteminde müdahalenin yapılabilmesi için grevcinin kendinde olduğu durumlarda açık rızasının arandığını görmekteyiz.

Aradaki farklardan bahsetmek gerekirse, Alman Hukuku'ndaki düzenlemeye göre hekime ulaşılamayan hallerde sadece acil yardım müdahalesiyle sınırlı kalacak şekilde bunlar diğer görevliler tarafından da gerçekleştirilebilir. Fakat Türk Hukuku'ndaki düzenlemede hekime

⁴² Ulsenheimer, Klaus in: Laufs/Kern/Rehborn, Handbuch des Arztrechts, 5. Baskı, 2019, kn. 18-19.

⁴³ Weichbrodt, Stefan, "Die Pflichten beamteter Ärzte bei der Abwendung eines Hungerstreiks", Neue Juristische Wochenschrift, (7), 1983, s. 315.

ulaşılabilmesi veya hekimin gecikmesi, hükümlü için hayati tehlikeye doğurabilecek ise hekimin, grevcinin durumu hakkındaki tespitine gerek kalmaksızın gerekli tedbirlere başvurulur. Burada müdahale bakımından herhangi bir sınırlama getirilmemiştir. Son olarak Türk Hukuku'ndaki düzenlemede zorla besleme ve tedaviye yönelik tedbirlerin onur kırıcı olmamaları kaydıyla uygulama olanağı varken, benzer bir düzenleme Alman İnfaz Kanunu'nda mevcut değildir.

V. DEVLETİN POZİTİF YÜKÜMLÜLÜĞÜ KAPSAMINDA DURUMUN İNCELENMESİ

A. POZİTİF YÜKÜMLÜLÜK KAVRAMI

Zorla besleme müdahalesini devletin pozitif yükümlülüğü altında değerlendirmeden önce pozitif yükümlülük kavramına açıklık getirmekte fayda vardır. Bu kavram AİHS içeriğinde bulunan haklarla ilgili devletlerin ne tür uygulama ve tutumlarda bulunmaları gerektiği ile ilgilidir. Sözleşmede yer alan her hak ilgili devletlere birtakım yükümlülükler getirebilmektedir. Bunlardan birincisi, devletin söz konusu hakka yönelik saygı gösterme yükümlülüğüdür. Bu yükümlülükte devlet organ veya yetkilileri, hakka yönelik herhangi bir ihlal oluşmaması için gayret gösterme çabası içerisinde olmalıdırlar. İkincisi ise koruma yükümlülüğüdür. Burada devlet yapmış olduğu düzenlemeler ve müdahaleler ile hak sahiplerini 3. kişilerin eylemlerinden korumakla görevlidir. Son olarak devlet, uygulama yükümlülüğü adı altında hakkın tümünden gerçekleştirilip etkin kılınması amacına hizmet eder. Bu üçlü sistem daha çok ekonomik, sosyal ve

kültürel hakların düzenlendiği sözleşmelerin denetim organları tarafından kabul edilmişken, medeni ve siyasi hakların düzenlendiği AİHS'nin denetim organı olan AİHM tarafından benimsenmemiştir⁴⁴. Sözleşmenin temel amacı her ne kadar devletlerin hakların kullanılmasına müdahale etmemesini sağlamak (negatif yükümlülük) olsa da Mahkeme, sözleşmede yazılı hakları etkili hale getiren pozitif yükümlülük kavramını da vermiş olduğu kararlarda gün yüzüne çıkarmıştır⁴⁵.

B. POZİTİF YÜKÜMLÜLÜĞÜN TEMELLERİ

Pozitif yükümlülüğün temellerini atan Alman hukukçu Jellinek, temel hak ve özgürlüklerin belirli bir ayrıma tabi tutulması gerektiğini savunmuş ve bu hakların pozitif, negatif ve aktif statü hakları olarak 3'e ayrıldığını ileri sürmüştür⁴⁶. Her ne kadar negatif statü haklarında (kişisel haklarda) devletin müdahale etmeme yükümlülüğü mevcut olsa

⁴⁴ Akandji-Kombe, Jean-François, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Pozitif Yükümlülükler (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz Kitap), Avrupa Konseyi İnsan Hakları El Kitapları, No: 7, s. 5, (https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/10122019112811pozitif_yukumluluk.pdf, E.T: 19.05.2021.

⁴⁵ AİHM'nin konuya ilişkin 23.07.1968 tarihli 1474/62 1677/62 1691/62 1769/63 1994/63 2126/64 başvuru numaralı Belçika/Belçika kararında, AİHS 1. Nolu Ek Protokolü 2. maddesinde yer alan eğitim hakkının sadece devletlerce tanınması gereken bir hak olmadığı (negatif yükümlülük), aynı zamanda devletin eğitim hakkının kullanılabilmesi için bu alanda gerekli tedbirlerin almasını da kapsayan bir pozitif yükümlülüğünün de olduğu vurgulanmıştır. (Kararın tam metni için bkz.: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-188022>, E.T: 19.05.2021.

⁴⁶ Ceylan, Neslihan Aybike, "Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Hakların Bütünlüğü İlkesi", Anasay Dergisi, 1(2), 2017, s. 221.

bile, bu hakların gerçekleştirilmesinde çoğu zaman devletin pozitif yükümlülüğüne uygun hareket etmesi gerekmektedir⁴⁷. Ayrıca AIHS’de yer alan haklarla ilgili maddelerde geçen “sağlar” veya “korunur” ibareleri devletlere pozitif yükümlülükler yüklediğini gösterir niteliktedir. AIHM, çoğu zaman AIHS için “yaşayan bir metin” ifadesini kullanmakta ve çağın gereksinimlerine göre yorumlanması gerektiğini vurgulamaktadır⁴⁸. Yine farklı bir kararında Mahkeme, yaşam hakkına ilişkin devletlerin pozitif yükümlülük altında olduğundan bahsetmiştir⁴⁹. Devlet kurumlarında görev yapanların özellikle AIHS’nin 2. ve 3. maddelerine aykırı davrandığı durumlarda devletin bu aykırılıkları etkin bir şekilde soruşturma yönünden pozitif yükümlülüğe sahip olduğunu söylemek mümkündür⁵⁰. Son olarak belirtmek gerekir ki devlet, yaşam hakkını korumaya yönelik önlemleri yasayla almak durumundadır.

---

⁴⁷ Doğmuş, Simay, AIHS Işığında Devletlerin Yaşama Hakkına İlişkin Pozitif Yükümlülükleri, 1. Baskı, Ankara 2018, s. 160.

⁴⁸ 25.04.1978 Tarihli 5856/72 Başvuru Numaralı Tyrer/Birleşik Krallık Kararı, § 31. (Karar metni için bkz.: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587>, E.T: 19.05.2021).

⁴⁹ 16.03.200 Tarihli 23144/93 Başvuru Numaralı Özgür Gündem/Türkiye Kararı, § 41. (Karar metni için bkz.: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58508>, E.T: 19.05.2021)

⁵⁰ Metin, Yüksel, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Yaşamın ve Sağlığın Korunması ile İlgili Olarak Taraf Devletlere Yüklediği Pozitif Yükümlülükler”, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 7(27), 2010, s. 120.

C. POZİTİF YÜKÜMLÜLÜK – NEGATİF YÜKÜMLÜLÜK AYRIMI

Bu noktada devletin negatif ve pozitif yükümlülükleri arasında bir ayırım yapmayı yararlı buluyoruz. Yukarıda aktarıldığı üzere AİHM tarafından devletlerin negatif yükümlülüklerine pozitif yükümlülükleri de dahil edilerek temek hak ve özgürlüklerin genişletilmesi ve günümüz gereksinimleri açısından etkinliği sağlanmak istenmiştir. Pozitif yükümlülük, devletlerin belirli bir hakkın korunması açısından bir müdahalede bulunmasının, yani gerekli tedbirleri almasının zorunlu olduğu durumları kapsarken, negatif yükümlülükte devlet, hakkın kullanılmasına müsaade etmeli yani kısıtlamamalıdır.

D. AÇLIK GREVİNE MÜDAHALENİN DEVLETİN POZİTİF YÜKÜMLÜLÜĞÜ KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Yukarıda pozitif yükümlülük kavramını açıklarken Mahkemenin gelişen içtihadında devletlerin bu yükümlülük altında bulduklarını belirtmiştik. Çalışmamızın başında açlık grevi kavramını tanımlarken, hükümlü veya tutukluların içinde buldukları durumu benimsemediklerini göstermek ve isteklerini yetkililere duyurmak üzere girişmiş oldukları bir eylem olduğundan bahsetmiştik. Bu eylem Anayasa'nın 26. maddesinde yer alan “düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti” kapsamında değerlendirilir. Söz konusu hükümde “Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla

tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir.” denilmektedir. Bu hak aynı zamanda AİHS 9. ve 10. maddelerinde yer alan düşünce ve ifade özgürlükleri kapsamında güvence altına alınmıştır. Bu nedenle Sözleşmenin tarafları, kendi yetki alanları içerisinde bulunan herkesin bu haklardan yararlanmalarını sağlamakla yükümlüdürler. Sonuç olarak devlet, bu hakkı korumak ve söz konusu hakka saygı göstermekle yükümlüdür.

Açlık grevinde bulunmanın yaşam açısından da bazı olumsuz etkiler doğurması muhtemeldir. Çünkü bu durumda kişi gıda almayı bırakır ve gün geçtikçe sağlığında birtakım problemler ve hatta hayati tehlikeler ortaya çıkar. Burada yaşam hakkıyla da ilgili bir çelişki ortaya çıkmaktadır. AIHM’ye göre insan yaşamı kutsaldır⁵¹. Özellikle demokratik yönetimlerde temel hak ve özgürlükler değerlendirilirken yaşam hakkı bunların içerisinde sıyrılmakta ve ayrı bir öneme sahip olmaktadır⁵². Ayrıca AİHS 2. madde uyarınca yaşam hakkının yasayla koruma altına alınması gereken bir hak olduğundan bahsedilir. Bu maddeye göre devletler, sadece somut eylemleriyle kişilerin yaşam hakkına zarar vermekten kaçınma yükümlülüğü altına girmemekte, ayrıca yetki alanları içerisinde yaşayan kişilerin yaşamlarını güvence altına almak adına tedbirleri almakla yükümlüdürler.

---

⁵¹ 29.04.2002 Tarihli 2346/02 Başvuru Numaralı Pretty/Birleşik Krallık Kararı, § 65. (Kararın tam metni için bkz.: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-60448>, E.T: 21.05.2021.

⁵² Karaosmanoğlu, Fatih, İnsan Hakları, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 226.

Buradan anlaşılacağı üzere, özellikle devletin negatif yükümlülüğe uymadığını söyleyebilmek için kamu görevlisinin, bir kişinin yaşama hakkını ağır ihmal veya kasten ihlal etmesi ve bu ihlalin AİHS 2. maddesinin 2. fıkrasındaki istisna kapsamına girmemesi gerekir. Pozitif yükümlülükte ise devletin, yetki alanı içerisindeki kişilerin yaşamlarını, gelebilecek her türlü tehlikeden koruma görevi mevcuttur⁵³.

Tüm bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde, açlık grevcisine uygulanan zorla besleme müdahalesi bir taraftan kişinin düşünce ve ifade özgürlüğünü etkili bir biçimde kullanamamasına engel teşkil edecek olup, diğer taraftan da yaşamı tehlikeye giren grevcinin yaşam hakkının korunması gerekliliğini ortaya çıkaracaktır. Kanaatimizce buradaki çelişki doğrultusunda grevcinin ifade ve düşünce özgürlüğünü devlete karşı kötü niyetli kullanması durumu söz konusu olduğundan eylem meşru olmaktan çıkacaktır. Anayasa'nın 12. Maddesinin 1. fıkrası uyarınca temel hak ve hürriyetler devredilmez ve vazgeçilmez niteliktedir. Şayet grevcilerin nihai amacı her ne kadar yaşamlarına son vermek olmasa da bazıları açısından ölüm neticesi kaçınılmaz olmaktadır. Böyle durumlarda devletin pozitif yükümlülükleri kapsamında grevcinin yaşam hakkının korunmasına yönelik somut adımlar atması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu adımlar gerek yasal düzenlemelerle gerekse de kamu personelinin yaşamın korunması açısından yapacağı müdahalelerle (zorla besleme vs.) atılabilir.

---

⁵³ Doğmuş, s. 185.

Devletin pozitif yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılması için mutlaka sonuç odaklı değerlendirme yapmaya gerek yoktur. Nitekim devlet gerekli tedbirleri almış ve etkili soruşturma yöntemlerini yerine getirmiş ise koruma sonucu ortaya çıkmasa dahi yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılır⁵⁴.

VI. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Hükümlü veya tutukluların açlık grevi eylemlerinde zaman zaman sağlık açısından ciddi tehlikeler ortaya çıkmaktadır. Bu tehlikelerden en önemlileri geri dönüşü olmayan sağlık sorunları ve ölüm neticesidir. Burada eylemcilere yönelik zorla besleme müdahalesinin ortaya çıkardığı sorunlardan bir tanesi de devlet tarafından müdahalenin gerekli görüldüğü, buna karşın hekimlerin özellikle hasta hakları çerçevesinde tıbbi etik bakımından hastanın rızası hilafına besleme yapılamayacağını savunmalarıdır.

Ulusal düzenlemelere bakıldığında özellikle CGTİHK madde 82/2’de açlık grevi nedeniyle hayatı tehlikede olan hükümlüye isteğine bakılmaksızın müdahalede bulunulabileceği durumu söz konusudur. Bu düzenlemeye karşın 9 Aralık 2003 gün ve 25311 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren 5013 sayılı Kanun ile ulusal hukukumuzda dahil edilen İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi’nin 5. ve 9. maddelerine göre tıbbi açıdan yapılacak müdahalelerde mutlaka

---

⁵⁴ Doğmuş, s. 189.

hastanın rızasına başvurulması ve hasta rızasını açıklayacak durumda değilse önceden vermiş olduğu rızaya uyulması gerektiği belirtilmiştir. Burada tıbbi etik ile yasal zorunluluk arasında bir çatışma durumundan bahsetmek mümkündür. Peki bu durumda hekimler nasıl hareket edecektir? Buna ilişkin İstanbul Protokolünde de belirtildiği üzere bu tür ikilemlerde tıbbi etiğin yasal zorunlulukların önüne geçmesi gerektiği ve hekimin hastası için en iyi olanı yapmak yükümlü olduğu belirtilmiştir. Kanımızca bu yükümlülük sadece hastanın rızası hilafına kendi sağlığında kötü sonuçlar doğuracak durumlar için geçerlidir. Zorla besleme müdahalesi grevcinin Anayasa’da belirtilen ve kutsal sayılan yaşam hakkını korumaya yönelik devletin pozitif yükümlülüğü altında gerçekleştirilen bir müdahaledir. Aynı zamanda bu müdahaleye sadece yaşam hakkının söz konusu olduğu durumlarda değil, vücutta kalıcı hasarların ortaya çıkma ihtimali mevcut olduğu andan itibaren başvurulabilir.

Zorla besleme müdahalesinin AİHM kararlarında belirtilen ilke ve esaslara uyularak gerçekleştirilmesine dikkat edilmelidir. Güç kullanımı vasıtasıyla yapılacak olan zorla besleme müdahalelerinin, AİHS tarafından mutlak olarak yasaklanmış işkence veya kötü muamele teşkil edebileceği hususu göz ardı edilmemelidir. Ayrıca açlık grevinde bulunan kişi mutlaka bu eylemin sonuçları hakkında aydınlatılmalı, gerekli psiko-sosyal hizmetler sağlanmalı, müdahale mutlaka yetkili bir hekim tarafından yapılmalı, müdahale kararı denetlenebilir ve itiraz edilebilir olmalı ve son olarak kişinin yaşam

hakkının tehlikeye girdiği bağımsız bir hekim tarafından da onaylanmalıdır. Yine devletin, uygun düştüğü takdirde grevcilerin isteklerine en hızlı biçimde yanıt vermesi de olası sağlık sorunları ve ölümlerin önüne geçmede etkili olacaktır. Sadece bu usule uygun hareket edildiği durumlarda devlet üzerine düşen pozitif yükümlülüğü yerine getirmiş olacak ve uluslararası hukuk bağlamında sorumluluktan kurtulacaktır. Devlet bu yükümlülüğünü hekimler vasıtasıyla yerine getirecektir. Hekimler açısından ise gerek ulusal gerekse uluslararası düzenlemelere uygun hareket edilmiş olunacaktır.

KAYNAKÇA

Akandji-Kombe, Jean-François: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Pozitif Yükümlülükler (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz Kitap), Avrupa Konseyi İnsan Hakları El Kitapları, No: 7.

Akkaya, Hikmet Murat: Vücut Bütünlüğüne Yönelik Rıza Aranmadan Gerçekleştirilen Müdahaleler, Ankara 2019.

Atalay, Ayşe Özge: “İnfaz Kurumlarındaki Açlık Grevlerine Devlet Müdahalesi Sorunu”, Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 8(109), 2013, s. 63-87.

Bahadır, Oktay: Yaşama Hakkı, 1. Baskı, Ankara 2015.

Cankurt, Ezgi: Tıbbi Müdahale ve İnsan Üzerinde Deney Bağlamında İlgilinin Rızası, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

- Cengiz, Serkan: “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Yaşam Hakkı”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (93), 2011, s. 383-404.
- Cengiz, Serkan: “Mahpusların Açlık Grevi ve Zorla Besleme Paradoksu Işığında Hekim Sorumluluğu”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (88), 2010, s. 421-438.
- Ceylan, Neslihan Aybike: “Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Hakların Bütünlüğü İlkesi”, Anasay Dergisi, 1(2), 2017, s. 217-226.
- Çelik, Can: “İnsan Hakları Boyutuyla Zorla Besleme”, Fasikül Hukuk Dergisi, 6(53), 2014, s.39-47.
- Çor, Yaşar: “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Sözleşme Kapsamında İşkence Görmeme Hakkına Bakış Açısı”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (75), 2008, s. 63-93.
- Demirbaş, Timur: İnfaz Hukuku, 7. Baskı, Ankara 2020.
- Doğan, Recep: “Ceza ve İnfaz Kurumlarında Açlık Grevine Müdahale, Hukuka Uygunluk Nedenleri ve AİHM Yaklaşımı”, Ankara Barosu Dergisi, 79(2), 2021, s. 193-238.
- Doğmuş, Simay: AİHS Işığında Devletlerin Yaşama Hakkına İlişkin Pozitif Yükümlülükleri, 1. Baskı, Ankara 2018.
- Feyzioğlu, Metin: “Açlık Grevi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 43(1), 1993, s. 157-168.

Hancı, İsmail Hamit/ÜNVER, Yener: IV. Uluslararası Sağlık Hukuku Kongresi Kitabı, 1. Baskı, Ankara 2018.

İnci, Zekiye Özen: Bir Koruma Tedbiri Olarak Türk Ceza Muhakemesi Hukukunda Tutuklama, 4. Baskı, Ankara 2017.

Karaosmanoğlu, Fatih: İnsan Hakları, 2. Baskı, Ankara 2012.

Kılınç, Bilal: Mukayeseli Hukukta Ötanaziye İlişkin Yaklaşımlar ve Hukukumuzda Ötanazinin Yeri Sorunu, 1. Baskı, Ankara 2019.

Metin, Yüksel: “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Yaşamın ve Sağlığın Korunması ile İlgili Olarak Taraf Devletlere Yüklediği Pozitif Yükümlülükler”, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 7(27), 2010, s. 111-132.

Özbek, Veli Özer: İnfaz Hukuku, 12. Baskı, Ankara 2020.

Taşkın, Ahmet: “Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’da Beslenmenin Reddi”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (62), 2006, s. 230-261.

Ulsenheimer, Klaus in: LAUFS/KERN/REHBORN, Handbuch des Arztrechts, 5. Auflage, 2019.

Weichbrodt, Stefan: Die Pflichten beamteter Ärzte bei der Abwendung eines Hungerstreiks, Neue Juristische Wochenschrift, Heft 7, 1983.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

Oberschlick/Avusturya Kararı:

<http://hudoc.echr.coe.int/tur/?i=001-57716>, E.T: 12.05.2021

Nevmerzhitsky/Ukrayna Kararı: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68715>, E.T: 12.05.2021

Pandjikidze ve Diğerleri/Gürcistan Kararı:

https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hunger_strikes_detention_TUR.pdf, E.T: 12.05.2021

Özgül/Türkiye Kararı:

<https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/28102020085530%C3%96ZG%C3%9CL%20KARARI.pdf>, E.T: 12.05.2021

Ciorap/Moldova Kararı: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81136>,
E.T. 14.05.2021 Belçika/Belçika Kararı:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-188022>, E.T: 19.05.2021

Tyrer/Birleşik Krallık Kararı: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587>, E.T: 19.05.2021

Özgür Gündem/Türkiye Kararı: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58508>, E.T: 19.05.2021

Pretty/Birleşik Krallık Kararı: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448>, E.T: 21.05.2021

İnternet Kaynakları

https://tr.wikipedia.org/wiki/A%C3%A7%C4%B1k_grevi, E.T:
06.05.2021

<https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/DTB-Malta%20bildirgesi-2017.pdf>, E.T: 06.05.2021

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1219.pdf>, E.T:
18.10.2022

https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=4847&mevzuatTur=Kuru_mVeKurulusYonnetmeliği&mevzuatTertip=5, E.T: 10.05.2021

<https://www.ihd.org.tr/avrupa-insan-haklari-sozlesmesi-ve-eki-protokollerde-yer- alan-haklar-ve-ozgurlukler/>, E.T: 10.05.2021

<http://hastahakki.org/avrupada-hasta-haklarinin-gelistirilmesi-bildirgesi-amsterdam-28-30-mart-1994-copy/>, E.T: 09.05.2021

https://www.ttb.org.tr/eweb/istanbul_prot/ist_protokolu.html, E.T: 09.05.2021

https://www.ttb.org.tr/images/stories/haberler/file/DTB_Tokyo_Bildirgesi_2016.pdf,

E.T: 09.05.2021

<https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/DTB-Malta%20bildirgesi-2017.pdf>,

E.T: 09.05.2021

https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/10122019112811poizitif_yukumluluk.pdf,

E.T: 19.05.2021

<https://undocs.org/E/CN.4/2006/120>, E.T: 14.05.2021